

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної
підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Авіаційна психологія та право»
вибіркових компонент
освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Аеронавігація**

за темою 1 – Загальні питання психології льотного навчання

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.21 № 8

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 22.09.21 № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.09.21 № 8

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 25.08.2021 № 1

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Кошева Ю.В.

Рецензенти:

1.Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, викладач вищої категорії, викладач-методист Кременчуцького льотного коледжу Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат політологічних наук Матета О.А.

2.Викладач циклової комісії економіки та управління Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к. пед. н, викладач вищої категорії, викладач-методист Носач І.В.

План лекції:

1. Психологія як наука про душу.
2. Психологія як наука про свідомість.
3. Досягнення асоціанізму як одна з основних передумов виділення психології в самостійну науку.
4. Досягнення природничих наук як передумова виділення психології в самостійну науку.
5. Психологія як експериментальна наука.

Рекомендована література:

Основна

1. Дубравська Д. М. Основи психології: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
2. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
3. Загальна психологія. / За заг. ред. С. Д. Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 704 с.
4. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. – К.: Наукова думка, 1996. – 190 с.
5. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.

Додаткова

1. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
2. Русинка І. І. Психологія: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 367 с.
3. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 520 с.
4. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. – 190 с.
5. Цимбалюк І. М. Психологія. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 304 с.
6. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Професіонал, 2004. – 215 с.

Текст лекції

1. Психологія як наука про душу.

Уявлення про душу існували вже в найдавніші часи й передували першим науковим поглядам на її природу. Вони склалися в системі первісних вірувань людей, у міфології й релігії. І за формою, і по змісту дані уявлення були донауковими й позанауковими.

Вперше наукові уявлення про душу виникли в древній філософії й склали вчення про душу. Це навчання представляє собою першу форму знань, у системі якої почали розвиватися психологічні уявлення. Психологічні

проблеми стали частиною філософії, їхня поява була неминуче, тому що предметом філософських роздумів, спрямованих на раціональне пояснення пізнаваної реальності, був світ у цілому, включаючи питання про людину і його душу.

Відповідно до поглядів піфагорійців, світобудова має не речовинну, а арифметично-геометричну структуру. У всьому існуючому - від руху небесних тіл до граматики - панує гармонія, що має числове вираження. Душі теж властива гармонія - гармонія протилежностей тіла.

Матеріалістичне розуміння психіки відрізняється від ідеалістичних поглядів тим, що із цього погляду психіка — вторинне, похідне від матерії явище. Однак перші представники матеріалізму були досить далекі у своїх тлумаченнях про душу від сучасних уявлень про психіку. Так, Геракліт (530-470 рр. до н.е.) слідом за філософами мілетської школи — Фалесом, Анаксимандром, Анаксименом — говорить про матеріальну природу психічних явищ і єдність душі й тіла. За його навчанням, всі речі суть модифікації вогню. Все існуюче, у тому числі тілесні, безупинно змінюється. У мікрокосмосі організму повторюється загальний ритм перетворень вогню в масштабах усього космосу, а вогненний початок в організмі і є душу - психея. Душу, відповідно до Геракліта, народжується шляхом випару з вологи й, вертаючись у вологий стан, гине. Однак між станом «вологості» і «вогненності» є безліч переходів. Наприклад, про п'яну людину Геракліт говорить, «що він не розуміє, куди йде, тому що психея його волога». Навпроти, чим душу сухіше, тим вона мудріше.

З ідеєю вогню як основою існуючого миру ми зустрічаємося й у роботах іншого відомого давньогрецького мислителя Демокрита (460-370 рр. до н.е.), що розробив атомістичну модель світу. Згідно Демокриту, душу -це матеріальна речовина, що складається з атомів вогню, кулястих, легких і дуже рухливих. Всі щиросердечні явища Демокрит намагався пояснити фізичними й навіть механічними причинами. Так, на його думку, відчуття людини виникають тому, що атоми душі приводяться в рух атомами повітря або атомами, безпосередньо «стікаючими» від предметів. З вищесказаного треба, що матеріалізм Демокрита носив наївний механістичний характер.

С набагато більше складними поняттями про душ ми зіштовхуємося в поглядах Аристотеля (384-322 рр. до н.е.). Його трактат «Про душ» - перше спеціально психологічний твір, що протягом тривалого часу залишався головним посібником із психології, а сам Аристотель по праву може вважатися засновником психології. Він заперечував погляд на душу як на речовину. У той же час він не вважав за можливе розглядати душу у відриві від матерії (живих тіл), як це робили філософи-ідеалісти. Душа, відповідно до Аристотеля, - це доцільно працююча органічна система. Для визначення природи душі він використовував складну філософську категорію - «ентелехію», «...душа, - писав він, - необхідно є сутністю у змісті форми природного тіла, що володіє в можливості життям. Сутність же (як форма) є ентелехія; стало бути, душа є ентелехією такого тіла».

Познайомившись із висловом Аристотеля, мимоволі хочеться запитати про те, який зміст вкладений у поняття «ентелехія». На що Аристотель дає наступну відповідь: «Якби око була живою істотою, то душею його був б зір». Отже, душу є сутність живого тіла, так само як зір - сутність ока як органа зору. Отже, головна сутність душі, за Аристотелем, - реалізація біологічного існування організму.

Згодом поняття «душа» усе більше звужувалося до відбиття переважно ідеальних, «метафізичних» і етичних проблем існування людини. Основи такого розуміння душі, імовірно, були закладені в Древній Індії. Так, у текстах Вед (II тис. до н.е.) обговорювалася проблема душі насамперед як етична. Стверджувалося, що для досягнення блаженства необхідне вдосконалювання особистості шляхом правильної поведінки. Пізніше з етичними проблемами щирсердечного розвитку ми зустрічаємося в релігійних навчаннях джайнізму й буддизму (VI ст. до н.е.). Визначальний вплив на наступний розвиток європейської культури зробила філософія Древньої Греції, особливо навчання таких видатних її представників, як Сократ (470-399 рр. до н.е.), Платон (427-347 рр. до н.е.) і Аристотель (384-322 рр. до н.е.).

Сократ у вченні про душу уперше вказав на розмежування між душею й тілом і проголосив нематеріальність і нематеріальність душі. Він визначив душу негативно, як щось, відмінне від тіла.

У роботах Платона викладений погляд на душу як на самостійну субстанцію. На його думку, душа існує поряд з тілом і незалежно від нього. Душа - початок незриме, піднесене, божественне, вічне. Тіло - початок зримо, низинне, минуле, тлінне. Душа й тіло перебувають у складних взаєминах. За своїм божественним походженням душа покликана управляти тілом. Однак іноді тіло, що роздирається різними бажаннями й страстями, бере гору над душею. Душа - найвище, що є в людині, тому він повинен піклуватися про її здоров'я значно більше, ніж про здоров'я тіла. При смерті душу розстається з тілом, і залежно від того, який спосіб життя вела людина, його душу чекає різна доля: або вона буде блукати поблизу землі, обтяжена земними елементами, або відлетить від землі в ідеальний світ.

Центральною філософською проблемою Платона з'явилося вчення про ідеї. Ідеї - це істинно суще буття, незмінне, вічне, що не має виникнення, не здійснене в якій-небудь субстанції. Вони незримі, існують самостійно від почуттєвих речей.

На відміну від ідей матерія - це безформне небуття, ніщо, що може стати будь-якою річчю, тобто всім, при з'єднанні з певною ідеєю. У такому контексті душу виступає як початок, що посередствує між світом ідей і почуттєвих речей.

Душа існує перш, ніж вона вступає в з'єднання з яким-небудь тілом. У своєму первісному стані вона є частиною світового духу. «Індивідуальна душа є не що інше, як образ і витікання універсальної світової душі». Відповідно до Платона, є три початки людської душі. Перший - нерозумний початок, що жадає. Їм володіє всяка жива істота, у тому числі тварини й рослини. Воно

становить більшу частину душі кожної людини й спрямовано на задоволення тілесних потреб. Другий - розумний початок, що протидіє прагненням початку, що жадає. Третій - лютий дух. Цією частиною людина «скипає, дратується, стає союзником того, що йому представляється справедливим, і заради цього готовий переносити голод, холоднечу». Платон розрізняв два роди пізнання: пізнання почуттями й пізнання розумом. За допомогою почуттів ми пізнаємо навколишній нас дійсний світ, ідеї ж сприймаються розумом, що Платон називав також «оком душі».

Вчення про душу Аристотеля, автора трактату «Про душу» - перше у світовій літературі систематичного дослідження із проблеми душі.

Будучи учнем Платона, Аристотель розходився з ним у розумінні природи ідей, відкидаючи положення про віддаленість ідей від речей. За Аристотелем, кожна річ є єдність матерії й форми. У такому ракурсі душу розуміється як форма живого органічного тіла. Як і Платон, Аристотель пропонує класифікацію видів душі. У її основі перебуває виділення трьох щаблів життя: рослинної, тваринної, людської. При цьому здатність вищого щабля включають здатності попередніх і не можуть існувати без них.

Рослинна й тваринна душа пояснювалися Аристотелем матеріалістично: вони смертні й знищуються разом з тілом. Розумна душа ідеальна, віддільна від тіла, її сутність божественна. Після смерті вона не знищується, а вертається в безтілесний ефір повітряного простору.

Відповідно до Аристотеля існує два різновиду мислення: звичайне, дискурсивне, мислення й теоретичне, інтуїтивне. Перше Аристотель зв'язував з пасивним розумом, що супроводжує індивідуальній і смертній душі, друге - з безсмертним і універсальним розумом. Завдяки діяльному розуму ми пізнаємо основні правила логічного мислення й абстрактних понять, що не піддаються доказу, але є науковими аксіомами.

Аналіз розвитку психології з VII-VI ст. до н.е. до XVII в. н.е. показує, що саме в цей період були сформульовані основні питання психологічної науки, з'явилася ідея про метод дослідження психіки, розвивався сам предмет психологічної науки.

Провідні проблеми, які ставили психологи античності, стали головними й для психологів наступних поколінь, визначили місце психології в системі інших наук.

2. Психологія як наука про свідомість

З ім'ям Рене Декарта (1596-1650) зв'язаний найважливіший етап у розвитку психологічних знань. Своїм вченням про свідомість, що розвивається в контексті їм же поставленої психофізичної проблеми, він увів критерій для виділення психіки з існуючої до нього аристотелевського вчення про душу. Психіка стала розумітися як внутрішній світ людини, відкритий самоспостереженню, що має особливе - духовне - буття, у протиставлення тілу й всьому зовнішньому, матеріальному світу. Їхня абсолютна різнорідність - головний пункт навчання Р. Декарта.

Наступні системи були спрямовані на емпіричне вивчення цього нового об'єкта дослідження спочатку в рамках філософії, потім, із середини ХІХ в. - у психології як самостійній науці. Р. Декарт увів поняття рефлексу й цим поклав початок природнонауковому аналізу поведінку тварин та низки людських дій. У системі Р. Декарта філософські й психологічні аспекти представлені в нерозривній єдності. «Страсті душі» - останній добуток, закінчений Р. Декартом незадовго до смерті, прийнято вважати суто психологічним.

Міркування про душу і тіло не були вихідними у філософії Р. Декарта. Він прагнув до побудови істинної системи знань, для чого обрав як перший крок до істини метод сумніву. Його варто застосовувати не завжди, а тільки «тоді, коли ми задаємося метою споглядання істини», тобто в області наукового дослідження. Р. Декарт підкреслював новизну свого підходу: уперше систематичний сумнів використовується як методичний прийом з метою філософського й наукового дослідження. «Можна сумніватися у всіх, що колись думали за найбільш достовірне, навіть у математичних доказах... - адже помиляються ж деякі люди, міркуючи про такі речі». В історії описана гумористична ситуація, пов'язана з авторитетом Аристотеля, що в одній зі своїх праць заявив, що в мухи чотири лапки. Даний факт учені навіть не потрудилися перевірити ще раз протягом півтори тисяч років.

«Я мислю, виходить, я існую» - знаменитий афоризм Р. Декарта. Він обирає новий спосіб дослідження: відмовляється від об'єктивного опису Я и звертається до розгляду тільки своїх думок (сумнівів) або суб'єктивних станів. Мислення - це виключно духовний, абсолютно безтілесний акт, що Р. Декарт приписує особливий нематеріальній мислячій субстанції. Але якщо річ мисляча є щось тілесне, то можна зробити висновок про існування двох субстанцій. Р. Декарт із цього приводу зауважує: «Можна дивуватися, не одна чи це й та ж натура, що разом і духовна, і тілесна, котра й думає, і простір займає, але шляхом, мною запропонованим, ми пізнаємо її тільки як духовну». Якісне розходження властивостей матерії перетворюється у відрив деяких з них від матерії, що й втілилося в поділі всього існуючого на дві субстанції. Свідомість Р. Декарт описує на противагу тілу, з яким ототожнює матерію, даючи геометричне уявлення про неї, і розробляє систему протягу, відому сьогодні як декартова система координат.

В основі філософії Декарта дуалізм душі й тіла, що мислить і протяжної субстанції. Матерію ототожнював із протягом (або простором), рух зводив до переміщення тел. Безумовна основа всього знання, за Декартом, це безпосередня вірогідність свідомості (мислю, отже, існую). Існування Бога розглядав як джерело об'єктивної значимості людського мислення.

В основі дуалістичної теорії Р. Декарта лежить ідея про тотожність матерії й протягу: «Природа матерії, тобто тіла, розглянутого взагалі, складається не в тім, що воно річ твердим, важким, пофарбованим або іншим яким образом збудливі наші почуття, але в тім тільки, що воно - субстанція, протяжна в довжину, ширину й глибину». Тілу властива також подільність, просторова форма, переміщення в просторі в результаті поштовху, тощо.

Зіставлення духовної й тілесної субстанції привело Р. Декарта до висновку «про цілковиту різницю, що існує між душею й тілом», що складається «у тім, що тіло за своїй природою завжди може бути поділено, тоді як дух зовсім неподільний».

З положення про дві абсолютно протилежних субстанції, кожна з яких не має потреби для свого існування ні в чому, крім себе самої, випливав висновок про їхнє незалежне існування. Мисляча річ, або субстанція, вся сутність якої складається в одному мисленні, - це душу. Вона «цілком і воістину розділена з моїм тілом і може бути або існувати без нього».

У поясненні впливу нервів на рухи мускулів і роботу органів почуттів Р. Декарт використовує поняття «про тваринні духи». «Тваринні духи» - це «тіла, що не мають ніякої іншої властивості, крім того, що вони дуже малі й рухаються дуже швидко, подібно часткам полум'я, що вилітає з вогню свічі». Причина всіх рухів у тім, що деякі мускули скорочуються, а протилежні їм розтягуються. Це відбувається через перерозподіл духів між м'язами, що можливо тому, що «у кожному мускулі є невеликі отвори, через які ці «духи» можуть перейти з одного в інший». Від цього мускул, з якого вони виходять, слабшає, а мускул, у який приходить більше «духів», скорочується й надає руху тій частині тіла, до якої він прикріплений.

Рух мускулів здійснюється за допомогою роботи нервів. Нерви - це подоба трубочок, у яких є «серцевина, або внутрішня речовина, що тягнеться у вигляді тонких ниточок від мозку, звідки воно бере свій початок, до країв інших членів, з якими ці ниточки з'єднані». Ниточки, що становлять серцевину нерва, завжди натягнуті. Натяг ниток приводить до того, що відкриваються клапани отворів, що ведуть із мозку в нерви, що направляються до різних членів. «Тваринні духи» переходять у ці нерви, входять у відповідний мускул, роздмухують його, змушуючи коротшати, - відбувається рух.

Таким чисто тілесним механізмом пояснюються не всі рухи, а тільки ті, які виробляються без участі волі: ходьба, подих і взагалі всі відправлення, загальні для людини й тварини.

Тлумачення мимовільних рухів являє собою історично першу спробу пояснення рефлексорного принципу. У той же час у трактуванні рефлексу як механізму, зовсім незалежного від психіки, проявляється механістична однобічність Р. Декарта.

У поясненні механізму взаємодії душі й тіла виступають глибокі протиріччя філософського навчання. У своїх працях Декарт доводив, що не тільки робота внутрішніх органів, але й поведження організму - його взаємодія з іншими зовнішніми тілами - не має потреби в душі. На його думку, взаємодія організму із зовнішнім середовищем здійснюється за допомогою нервової машини, що складає з мозку як центра й нервових «трубок». Зовнішні предмети діють на периферичні закінчення розташованих усередині «нервових» трубок, нервових «ниток», останні, натягаючись, відкривають клапани отворів, що ведуть із мозку в нерви, по каналах яких

«тваринні парфуми» спрямовуються у відповідні м'язи, які в результаті «надуваються». Таким чином, на думку Декарта, причина поведінкової активності людини лежить поза нього й визначається зовнішніми факторами, а свідомість не приймає участі в регуляції поведінки.

Р. Декартом затверджується, що, з одного боку, душа має відмінну й незалежну від тіла природу, з іншого боку - тісно з ним зв'язана: душа непростяжна й міститься в маленькій залозі мозку (епіфізі).

Навчання Р. Декарта про душ і тіло й про їхнє субстанціональне розходження породило філософську психофізичну проблему: хоча розходження між духовним і тілесним визнавалося й до Р. Декарта, однак чіткого критерію виділено не було. Єдиним засобом пізнання душі, за Р. Декартом, є свідомість. Р. Декарт намічає безпосередній шлях пізнання свідомості: свідомість є те, як воно виступає в самоспостереженні. Дуалізм Р. Декарта став джерелом кардинальних труднощів, який відзначений весь шлях розвитку майбутньої психологічної науки.

Виходячи зі своєї точки зору, Декарт уважав, що людина з дитинства усмоктує в себе дуже багато оман, приймаючи на віру різні твердження й ідеї. Тому для того, щоб знайти істину, на його думку, спочатку треба все взяти під сумнів, у тому числі й вірогідність інформації, одержуваної органами почуттів. У такому запереченні можна дійти до того, що й Землі не існує. Що ж тоді залишається? Залишається наш сумнів — вірна ознака того, що ми мислимо. Звідси й відоме вираження, що належить Декарту «Мислю — виходить, існую». Далі, відповідаючи на запитання «Що ж таке думка?», він говорить, що мислення — це «все те, що відбувається в нас», все те, що ми «сприймаємо безпосередньо саме собою». У цих судженнях полягає основний постулат психології другої половини ХІХ в. — постулат про те, що перше, що виявляє людина в самому собі, — це його свідомість.

Нові рішення проблем, висунутих Р. Декартом, запропонував голландський філософ Бенедикт Спіноза (1632-1677). Він зняв дуалізм, характерний для філософії Р. Декарта. Основний твір Б. Спінози - «Етика». Книга побудована геометричним способом, у вигляді теорем. Б. Спіноза, на відміну від Р. Декарта, розробляє моністичне навчання: є тільки одна субстанція - це те, що існує саме в собі й представляється саме через себе. «Існування субстанції і її сутність - це те саме». Однак Б. Спіноза розрізняє «сутність» і «існування». Сутність - це характеристика речі, те, без чого річ перестає бути сама собою. Існування - це наявність або відсутність даної речі. Б. Спіноза виводить наступні властивості субстанцій:

- 1) вона нічим не виробляється, не створена, існує в силу самої себе;
- 2) вона вічна, нескінченна, одна, на відміну від множинності конкретних речей;
- 3) у ній немає цілей, вона діє тільки по необхідності, тобто відповідно до об'єктивних закономірностей;
- 4) субстанція - це Бог або Природа; вона виражає буття існуючої поза нами природи.

Б. Спіноза виділяє нескінченну кількість атрибутів субстанції. Для людини пізнавані тільки два: протязи й мислення. Під атрибутом «протяз» ми розуміємо річ як тіло, з боку мислення вона виступає як ідея цієї речі, душу речі. Душа й тіло становлять той самий індивідуум (мисляче тіло), представлений в одному випадку під атрибутом мислення, в іншому - протязу. Тоді, як відзначає Б. Спіноза, стає зрозумілим не тільки те, як людська душа з'єднується з тілом, але також те, як повинне розумітися єдність душі й тіла, і в основі цієї єдності перебуває субстанція. Так Б. Спіноза вирішив дуалізм Р. Декарта.

Психологія Б. Спінози - новий, важливий після навчання Р. Декарта крок у становленні проблеми свідомості як об'єкта психологічного вивчення. Р. Декарт і Б. Спіноза склали раціональну лінію в трактуванні свідомості. Розвиток науки й виробництва зажадало, проте, нової теорії, який став емпіризм. Ця теорія оформляється в Англії у зв'язку з її перетворенням у капіталістичну країну, разом з розвитком промисловості й досвідченого природознавства. Родоначальником емпіричного напрямку став Френсіс Бекон (1561-1626), продовжувачем - Томас Гоббс (1588-1679). Остаточню емпіризм оформляється в Джона Локка (1632-1704).

Ф. Бекон намічає нову лінію дослідження душі. Він відмовляється від вивчення найбільш загальних питань, що стосуються природи душі, і призиває перейти до емпіричного опису її процесів (здібностей). Ці два кроки - відмова від вивчення душі як особливого предмета й вимога перейти до опису її процесів - підготовляли відмирання науки про душ і, разом з тим, створювали передумови для оформлення нової науки - науки про свідомість.

У своїй роботі «Новий Органон, або Істинні вказівки для тлумачення природи» Ф. Бекон обґрунтував емпіричний метод пізнання: природу (і людини) можна пізнати лише підкоряючись її власним законам. Методом, що адекватно розкриває природу, Ф. Бекон уважав наукову індукцію. Його заслуга полягає в тому, що він звів індукцію в загальну теорію, виявив правила переходу від часткового до загального. Вчення Ф. Бекона вплинуло на всі науки й зробило його родоначальником емпіричної науки. Саме логіка разом з експериментом виступає у Ф. Бекона знаряддям, що озброює методом наукового дослідження.

Згідно Т. Гоббсу, людина, з одного боку, - це частина природи й підкоряється її законам, з іншого боку - це тіло в ряді незліченної безлічі природних тел. Його руху - це реальність. Свідомість - паралельно виникаючі прояви цих рухів. Як саме тілесні рухи породжують свідомість, Т. Гоббс пояснити не зміг: «Сама дивна обставина - те, що щось взагалі може стати явищем, феноменом свідомості». Таким чином, психіка - це тінь реальних матеріальних процесів, вона - епіфеномен. Від епіфеноменалізму Т. Гоббса починається безсуб'єктна психологія, у якій свідомість розглядається як картина механічного сплетення його змісту. Поняття «особистість» у такому ракурсі не має психологічного змісту й уводиться для рішення питання про осудність (норма або патологія) людини при здійсненні яких-небудь дій.

Справжнім батьком емпіричної психології став Дж. Локк, що видається англійський філософ, педагог, лікар по утворенню, великий політичний діяч. В 1690 р. вийшло основний філософський твір Дж. Локка «Досвід про людський розум». Метою Дж. Локка було дослідження походження, вірогідності й обсягу людського пізнання. Джерелом знань (ідей) є досвід як індивідуальна історія життя індивіда. Дж. Локк уперше звертається до самих початків духовного життя, які заставляються в дитинстві. «Стежите за дитиною з його народження й спостерігайте за виробленими часом змінами, і ви побачите, як завдяки почуттям душу усе більше й більше збагачується ідеями, мислить тим зусілений, чим більше в неї матеріалу для мислення».

Ідеї, по Дж. Локку, бувають прості й складні. На відміну від простих, складні ідеї - суть їхнє сполучення, з'єднання разом під одним загальним ім'ям. Складні ідеї утворюються розумом довільно в результаті наступних дій:

- 1) спочатку виділяються всі емпіричні об'єкти, за якими ми хочемо одержати узагальнення;
- 2) ці об'єкти розчленовуються на частині (властивості), потім рівняються за цими властивостями;
- 3) після цього ідеї, які не повторюються в об'єктах, виділяються й відкидаються;
- 4) потім абстрагуються ті ідеї, які повторюються в об'єктах;
- 5) ці ідеї підсумовуються, що дає сукупність ідей, що становить шукану складну загальну ідею, позначувану словом.

Теорія Дж. Локка про сходження від простих ідей до складних шляхом виділення загального, котре мають між собою одиничні факти, протягом довгого часу використовувалася в практиці наукового дослідження. Однак на основі емпіричного узагальнення неможливо теоретичне узагальнення.

Одним з механізмів утворення складних ідей Дж. Локк назвав асоціацію. Він уперше ввів термін «асоціація ідей». По Дж. Локку, асоціація - це невірне, тобто не відповідає природному співвідношенню, з'єднання ідей, коли «ідеї, самі по собі не родинні, у розумах деяких людей з'єднуються, вони завжди супроводжують один одного, і як тільки одна така ідея проникає в розум, разом з нею з'являється з'єднана з нею ідея». Прикладами є наші симпатії, антипатії, тощо.

Незважаючи на те, що Дж. Локк увів поняття «асоціація» обмежено, після нього цей механізм свідомості одержав найбільшу розробку, у результаті чого виникла й розвивалася асоціативна психологія. Найбільший внесок у розробку асоціанізму внесли Джордж Берклі (1685-1753), Девід Юм (1711-1776) і Девід Гартлі (1705-1757).

Дж. Берклі був послідовником Дж. Локка й для психології цікавий теорією зорового сприйняття простору, розкритої в його основному творі «Досвід нової теорії зору».

Вважалося, писав Дж. Берклі, що зір дає ідеї світла, цвіту, простору, фігури, руху. Однак нам лише здається, начебто ми безпосередньо бачимо

протяжні тіла в просторі в трьох його вимірах. Насправді відстань, тобто далекість предметів від нас, і сам факт, що вони перебувають поза нами, величина предметів, положення предметів у просторі відносно один одного не сприймаються. Просторові характеристики речей даються нам за допомогою м'язових відчуттів, що виникають від повороту ока, від напруги його м'язів. У досвіді зір завжди супроводжується руховими, мускульними відчуттями, які Дж. Берклі назвав дотиком.

Зір і дотик вступають у зв'язок, асоціація між ними стає звичної в силу частого повторення. Таким чином, те, що ми називаємо зоровими відчуттями, є комбінація властиво зорових і дотикальних відчуттів. Видиме сприйняття простору трактується як знак раніше придбаних через дотик ідей. Зв'язок між зором і дотиком за допомогою асоціацій утвориться в досвіді, вона забезпечує правильне поводження, у цьому полягає її біологічна корисність.

3. Досягнення асоціанізму як одна з основних передумов виділення психології в самостійну науку.

Сформульована Дж. Берклі теорія була розроблена в асоціативній психології XVIII ст., особливо Д. Юмом. У своїх роботах «Трактат про людську природу» і «Дослідження про людське пізнання» він розвив поняття асоціації, намагався представити все людське пізнання як асоціацію ідей.

Ідеї можуть бути складними й простими. Складні ідеї утворюються шляхом асоціацій. На відміну від теорії про дію розуму по утворенню складних ідей (Дж. Локк) Д. Юм пояснює всю роботу пізнання механізмом асоціацій. Він дає наступну їхню класифікацію:

1) асоціації випадкові й неправильні. Це асоціації за законом суміжності (оплеск - удар двері);

2) асоціації природної й правильні, тобто асоціації за законом подібності й причинності (світлий - білий; ранок - вечір). Ці асоціації лежать в основі наукового мислення, тому що розкривають причинно-наслідкові відносини.

Знання відносин причинності не є апіорними, вони встановлюються з досвіду (один раз хліб наситив нас, виходить, інший хліб, хоча й не т же самий, теж наситить нас). И. Кант згодом не погодився з висновком Д. Юма й увів, поряд з досвідченим, апіорне знання (абстрактне, загальне, закономірне).

Англійський лікар Д. Гартлі також сприйняв ідеї про досвідчене походження щиросердечного життя, розвив подання про асоціації й дав першу закінчену систему асоціативної психології. При її побудові він опирався на праці Ісаака Ньютона. У своєму головному творі «Про людину, його будову, його обов'язках і його сподіваннях» (1749) він розвив вчення про психіку як природному початку. Існує три основних найпростіших елементи щиросердечного життя:

- 1) відчуття (авторська назва - сенсації);
- 2) ідеї відчуттів, тобто повторення відчуттів без предметів (ідеації);
- 3) найпростіший афективний тон (афекції).

Із цих трьох основних елементів будується духовне життя за допомогою механізму асоціацій, в основі якого - вібрації, тобто матеріальні, фізіологічні процеси, що виникають у речовині нервів і мозку під впливом зовнішніх впливів. Вібрації різні й відрізняються по ступені, роду, місцю й напрямку. В основі цих розходжень перебуває розмаїтість наших ідей.

Таким чином, Д. Гартлі дав природне пояснення походження психічних явищ. Емоції, воля, інтелект, сприйняття, пам'ять, уява - «всі вони виводяться із зовнішніх вражень, зроблених на зовнішні почуття, слідів (або ідей) цих вражень і їхніх взаємних зв'язків за допомогою асоціацій».

XIX століття є століттям тріумфу асоціанізму. Закон асоціацій (Д. Гартлі) розглядалося як основне явище щиросердечного життя. В асоціанізмі бачили теорію, яку можна застосувати до питань політики, моралі, виховання - всім сферам людського життя.

Виникнувши в Англії, асоціативна психологія в XIX в. розвивалася видатними філософами й ученими: Томасом Брауном, Джеймсом Міллем, Джоном Стюартом Міллем, Олександром Беном, Гербертом Спенсером. Свого найвищого розквіту асоціанізм досягає в Т. Брауна й Дж. Ст. Мілля, здобуваючи в їхніх працях закінчену класичну форму.

Надалі в Дж. Ст. Мілля асоціанізм вступає в новий етап свого розвитку, що характеризується переглядом основних положень про предмет і метод асоціативної психології й початком кризи цієї системи. В О. Бена триває відступ від класичного асоціанізму за низкою проблем.

Наприкінці XIX в. в асоціативну теорію входить експеримент. Найбільшими представниками цього періоду стали Герман Ебінгауз, Томас Мюллер.

Підсумок розвитку асоціативної психології:

1. Відстоюючи емпіричний підхід до розуміння психіки, асоціанізм захищав ідею досвідченого походження індивідуальної свідомості й безмежної виховуємості людини. Така позиція створювала наукову базу для педагогіки, відкриваючи перспективи для розробки шляхів і засобів навчання й виховання.

2. В асоціанізмі наданий детальний опис як самого факту існування асоціацій, так і принципів (законів) утворення асоціацій, виявлені умови утворення й збереження асоціацій. Ці дані вплинули на розуміння навчання, процесу придбання знань, особливо в період експериментального розвитку асоціанізму.

3. Асоціативна психологія носила також прикладне значення. Асоціативний експеримент у різних варіантах знайшов найширше застосування в медицині (Зигмунд Фрейд, Карл Густав Юнг, Еміль Крепелин та ін.). У педагогіці дотепер використовуються дані про роль повторення, способах завчання.

Разом з тим, незважаючи на незаперечні досягнення, асоціанізм, розвиваючись, усе більше виявляв свою теоретичну неспроможність:

- це напрямок був замкнуто у свідомості й не відкривало шляхів для його об'єктивного дослідження;

- асоціативну психологію відрізняє описовість, вона не має засобів для пояснення психічного життя.

У процесі роботи з подолання труднощів асоціативної психології виникли нові напрямки: психоаналіз, біхевіоризм, гештальтпсихологія. При цьому саме явище асоціації й поняття про нього входить у сучасну психологію.

4. Досягнення природничих наук як передумова виділення психології в самостійну науку.

В 30-х роках XIX століття нейрофізіологія рефлекторної дуги було широко досліджене німецьким фізіологом Йоганесом Петером Мюллером («Підручник фізіології людини», 1833). Однак розуміння рефлексу залишалася ще механічним: рефлекторна дуга розумілася лише як анатомічний механізм, що замикає зовнішній вплив на відповідну реакцію.

Фізіологи ще не цікавилися тим, що поєднує різні «дуги» у цілісний поведінковий акт. Однак навіть таке обмежене розуміння рефлексу активізувало дослідження людської чутливості й привело до відкриття перших психофізіологічних закономірностей.

Приступив до поглибленого вивчення роботи органів почуттів, фізіологи зштовхнулися з необхідністю виявлення міри співвіднесеності фізичного з фізіологічним - виникла психофізіологічна проблема.

В 40-х роках XIX століття німецький фізіолог Ернст Генріх Вебер (1795-1878) установив існування закономірної залежності між величиною (силою) зовнішнього подразника й викликуваним їм відчуттям. Було виявлено, що не всяке збільшення або зменшення сили впливу веде до відповідної зміни інтенсивності відчуття. Для того, щоб інтенсивність даного відчуття змінювалася, сила подразника повинна збільшуватися або зменшуватися на певну постійну величину.

Французький фізик П'єр Бугер встановив, що освітленість екрана в 1000 люксів повинна бути зменшена або збільшена як мінімум на 10 люксів, щоб людина відчула зміну яскравості цього об'єкта. Вебер же потім установив аналогічні закономірності стосовно до дотикальних і рухових відчуттів. Так виник перший психофізичний закон - закон Бугера - Вебера. З'явилося поняття різницевого порога чутливості.

Сучасник Вебера німецький фізик і психолог Густав Теодор Фехнер (1801 -1887) установив логарифмічну залежність сили відчуття від фізичної інтенсивності подразника - виник закон Вебера - Фехнера.

В світі вивчення формування складного зорового образу виникли перші припущення про зв'язок сенсорної й рухової діяльності. У тривалій дискусії про природу бачення одні її учасники (нативісти) вважали його природженим механізмом, інші (емпіристи) -, що здобувається в процесі вправ, у яких рухові й зорові образи вступають у зв'язок. Проблема природженої

обумовленості психічної функції вимагала прояснення. У дозвіл цієї проблеми значний внесок вніс німецький натураліст Герман Людвіг Фердинанд Гельмгольц (1821-1894). Фундаментальні дослідження Гельмгольца але фізіології органів почуттів («Фізіологічна оптика», 1867; «Вчення про слухових відчуття як фізіологічна основа теорії музики», 1875) заклали основи сучасної фізіологічної психології.

Гельмгольц установив, що при оптичних перешкодах через якийсь час відновлюється адекватність сприйняття. Це доводило, що образи сприйняття будуються не тільки на основі сенсорних даних, але й на базі понять про сприйманий предмет, на основі віднесення предмета до певної категорії об'єктів. Кожний новий психічний акт включається в сферу наявних уявлень.

Дослідження Гельмгольца дозволили перебороти існуючий доти розрив між почуттєвими й інтелектуальними компонентами пізнавального процесу. На основі досвіду формуються, за висловлюванням Гельмгольца, «умовиводу оком» (спонтанні узагальнення об'єктивних взаємозв'язків реальних об'єктів).

Експериментальні методи, що застосовувалися в дослідженнях Гельмгольца, похитнули непорушність методу інтроспекції - почав формуватися метод об'єктивного експериментально-психологічного дослідження.

У зв'язку з вивченням роботи органів почуттів актуалізувалася проблема локалізації центрів психічних функцій у головному мозку.

Французький анатом і антрополог Поль Брока (1824-1880) виявив, що поразка третьої лобової звивини лівої півкулі мозку викликає порушення мови. Були відкриті: моторний центр мови (центр Брока), центри руху (*Фріч і Тітц*), центри сенсорної чутливості, мозковий центр сприйняття мови (центр Верніке).

Ці досягнення сприяли вивченню психічних явищ природнонауковими методами. Психологія ставала науково-експериментальною дисципліною.

5. Психологія як експериментальна наука.

Засновником експериментальної психології став німецький філософ, психолог і фізіолог Вільгельм Вундт (1832-1920). Як і Гельмгольц, Вундт був учнем відомого фізіолога Мюллера. Займаючись як фізіолог відчуттями й м'язовими рухами, Вундт зіштовхнувся із впливом на фізіологічні процеси психічних факторів.

Вундт створив план розробки психології експериментальними методами, поставив завдання - експериментально виявити структуру свідомості. Із цією метою в 1879 році він створив у Лейпцизі першу в Європі експериментально-психологічну лабораторію, що стала незабаром Міжнародним центром психологічних досліджень.

Універсальним пояснювальним принципом психології він проголосив апперцепцію - якийсь центр всієї сфери свідомості, розташований у лобових частках мозку. Відчуття, почуття й сенсомоторні реакції В. Вундт уважав структурними елементами свідомості й виступив як засновник

структуралістичного напрямку в психології. Вундт думав, що завдання психології, як і будь-якої іншої науки, складається у виділенні шляхом аналізу вихідних елементів; установленні зв'язків між ними; виявленні законів.

Основні результати перших систематичних експериментальних досліджень В. Вундт опублікував у роботі «Підстави фізіологічної психології» (1880-1881), що стала першим підручником з експериментальної психології. Відстоюючи самостійність психологічної науки, Вундт підкреслював, що в неї є власні закони й всі її явища підлеглі «психічній причинності».

До найбільш загальних законів психології Вундт відносив: принцип творчого синтезу, закон психічних відносин (залежність сприйняття від співвідношення елементів об'єкта), закон гетерогенності цілей (при здійсненні дії можуть виникнути супутні мотиви й мети). Всі елементи свідомості за законом творчого синтезу поєднуються, за Вундтом, волею.

Теоретичні позиції Вундта були піддані критику, експериментальна ж його методика одержала загальне визнання.

Надалі В. Вундт присвятив себе розробці задуманої їм ще в молодості «другої галузі» психології - психології народів (десятитомна «Психологія народів» була опублікована їм у період з 1910 по 1920 роки). Вундт думав, що тільки найпростіші почуттєві процеси підлягають експериментальному вивченню. Однак уже найближчі його учні спростували цю позицію, піддавши експериментальному дослідженню такі складні психічні функції, як сприйняття, мислення й воля.

Відомий американський психолог Едуард Бредфорд Тітченер (1867-1927) працював спочатку в Лейпцизі у Вундта, вивчаючи бінокулярний зір і час реакції при пізнавальній діяльності. В 1892 році, переїхавши в США, він створив у Корнуельському університеті найбільшу науково-психологічну школу, узагальнивши свої дослідження в чотиритомній «Експериментальній психології». Тітченер дотримувався вундтовського структуралізму (за що й одержав назву «американського Вундта»).

До кінця XIX століття експериментальна психологія стало інтенсивно розвиватися в багатьох країнах миру. Формуються національні психологічні школи. Засновник французької психологічної школи Альфред Біне (1857-1911) створив першу у Франції психологічну лабораторію (1889), заклав основи педагогічної психології, дефектології, патопсихології, розробив методи експериментального вивчення вищих психічних функцій - мислення й мови, розробив тести інтелектуального розвитку, впровадив у психологію метод природного експерименту.

Таким чином, у XVIII столітті психіка стало розумітися як здатність диференціювати зовнішні впливи, оцінювати їх відповідно до потреб організму й на основі цього здійснювати виборчі, пристосувальні дії. В XIX столітті фізіологи направили свої основні зусилля на вивчення «рефлекторної дуги». З робіт Вундта починається «родовід» психології як самостійної науки. Він створив першу найбільшу психологічну школу й перший всесвітній центр

експериментальної психології. Безпосередні учні Вундта - Тітченер, Кюльпе й інші - створили свої психологічні школи.